

'Bernard de Mandeville - observerend denker'
door Jaap T. Harskamp,
Bzzletin nr 83 (1981)

[Over Jaap Harskamp en zijn ander werk](#)

Al enkele maanden zijn op de achterpagina van NRC/Handelsblad mijn "Letters from the East End" verschenen, waarin ik verslag poog te doen van mijn ervaringen in dit probleemgebied in Londen. De verzameling van deze stukken zal in het voorjaar onder de titel *Zelfkantportretten* bij de Uitgeverij BZZTÔH verschijnen. Tot mijn grote verbazing stuitte ik onlangs op het werk van een Nederlands geneesheer en filosoof die zich in de achttiende eeuw ook in dit oostelijke deel van Londen gevestigd had. Dat is naar mijn idee van invloed geweest op zijn zeer controversiële denken.

Bladerend in het werk van Jean-Jacques Rousseau stuitte ik op de naam van Bernard de Mandeville. In zijn *Discours sur l'Inégalité* (1755) verwijst Rousseau met instemming naar Mandeville's *The Fable of the Bees*, waarvan in 1750 in Frankrijk een tweede druk was verschenen. Een voetnoot vermeldt dat Bernard de Mandeville een Nederlands arts was die zich in Londen had gevestigd. Dit wekte als Nederlands Londenaar mijn nieuwsgierigheid en ik besloot de catalogus van de British Library eens te raadplegen wat deze auteur, van wie ik tot op dat moment de naam niet kende, aan werken gepubliceerd had. De ontdekking van zijn filosofisch werk was op zijn minst opwindend.

Allereerst enkele biografische gegevens. Bernard de Mandeville werd op 20 november 1670 te Dordrecht of Rotterdam geboren waar hij zijn jeugd doorbracht. Hij studeerde zes jaar medicijnen aan de universiteit van Leiden en in 1691 promoveerde hij aldaar tot doctor in de geneeskunde. Kort daarna vertrok hij naar Engeland om de taal te leren. In 1699 trad hij daar in het huwelijk om nooit meer naar Nederland terug te keren. Hij stierf op 21 januari 1733 in Hackney, in de East End van Londen.

In 1703/4 publiceerde Mandeville een eerste werk, enkele fabels in de stijl van La Fontaine. Al zijn werk overigens - althans voor zover bekend - is in het Engels geschreven. Zijn stijl is opmerkelijk vloeiend en levendig voor iemand die de taal pas op latere leeftijd leerde spreken. Een van die fabels, *The Grumbling*

Hive, publiceerde Mandeville afzonderlijk in 1705. De fabel zelf zou reeds lang vergeten zijn, indien deze niet de kern had gevormd voor *The Fable of the Bees* die de auteur voor de eerste maal in 1714 zou publiceren.

Mandeville had geen pretenties als dichter. Hij verwees zelf naar *The Grumbling Hive* als een "story told in doggerel", een rijmelend verhaal of een verhaal in kreupelrijm. De fabel is volomen doorzichtig. De bijenkorf is een mini-mensen-samenleving. Ondanks de vele individuele ondeugden, verliep het leven in de korf gesmeerd en werd gekenmerkt door een algemene bedrijvigheid. De moralisten echter weten die ondeugden te onderdrukken en de samenleving krijgt een eerlijker karakter. Met het wegvallen van trots, egoïsme en afgunst in de samenleving verdwijnt ook alle bedrijvigheid. Wat eens een gezonde samenleving was, berustend op de natuurlijke zelfzucht van elk individu, verviel tot een zwakke maatschappij welke uiteindelijk een prooi werd van de vijand. De weinige overlevende bijen trokken zich terug in een holle boom, waar zij in eerlijkheid voortleefden. Moraal: een samenleving zonder ondeugd is een ondenkbare utopie - "... fools only strive / To make a great and honest hive".

Deze fabel zou de basis vormen voor Mandeville's hele (dikwijls onsystematische) denken. De uiteindelijke complete uitgave van de fabel dateert van 1728. De volledige titel luidt: *The Fable of the Bees or Private Vices, Publick Benefits*. Toegevoegd zijn dan essays over deugdzaamheid, over liefdadigheid en een werk over de aard van de samenleving, lasmede een commentaar op de fabel zelf en enkele dialogen. Als zodanig verschenen in 1728, heeft het werk heel wat filosofisch stof doen opwaaien in de achttiende eeuw.

Mandeville keert zich in dit werk met name tegen kerkelijke moralisten enerzijds en de filosofie van Anthony Ashley Cooper, "the third Earl of Shaftesbury" anderzijds. Moralisten verwijt hij dat zij vrede in een bestuurbare samenleving trachtten te brengen door de massa achter één idee en doel te scharen - m.a.w. conformisme boven individualisme te stellen. In een iets later werk getiteld *An Enquiry into the Origin of Honour*, schrijft Mandeville in een passage die ik onvertaald zal laten: In the Culture of Gardens, whatever comes up in the Paths is weeded out as offensive and flung upon the Dunghill; but among

the Vegetables that are thus promiscuously thrown away for Weeds, there may be many curious Plants, on the Use and Beauty of which a Botanist would read long Lectures.

Deze passage, in een letterlijke context, heeft in een tijd van milieu-bescherming een opmerkelijke actualiteit. De botanische metafoor is typisch achttiende eeuws. Het thema zelf, dat van de individualisatie en conformisme, zou een *leitmotiv* in negentiende-eeuwse filosofie worden van Kierkegaard tot Nietzsche.

Shaftesbury, in zijn *Characteristicks* (1711), poneerde het idee van de natuurlijke menselijke goedheid. Mandeville verwerpt een dergelijke ethiek. De mens is van nature niet goed, maar egoïstisch, hebzuchtig en belust op geld, luxe en plezier. Het zijn echter die minder fraaie eigenschappen die hem tot activiteit aanzetten en daardoor een welvarende samenleving tot stand brengen. Niet door onderdrukking van ondeugden maar juist door de erkenning daarvan kunnen zulke individuele tekortkomingen tot algemeen goed worden omgebogen.

Mandeville is dikwijls ambigueus in zijn denken over moraliteit en religie. Gevoelsmatig is hij anti-religieus, maar zijn werkelijke denken blijft verborgen achter het masker van ironie. Zijn dialogen zijn een opeenvolging van aanval en verdediging, de kerkelijke leiders beschuldigend van indoctrinatie, maar zijn aanhang betuigend aan de Church of England. Zijn terughoudendheid is begrijpelijk: in de achttiende eeuw werden vrijdenkers nog altijd vervolgd. Zijn ideeën over sociale situaties, over economie en psychologie echter zijn veel directer uitgedrukt en juist daar vindt men dikwijls fragmenten van scherpe observatie geschilderd in felle kleuren van een knap stylist.

In zijn denken over vrijhandel, over het economisch liberalisme van het *laissez faire* stelsel, over de mogelijkheden van arbeidsverdeling, is Mandeville dikwijls de inspirator van Adam Smith genoemd wiens studie over de *Wealth of Nations* voor velen de bijbel van het economisch geloof is geweest en voor sommigen, met name in Engeland, nog steeds een profetische waarde heeft behouden.

Mandeville had weinig vertrouwen in de menselijke rede. Naar zijn mening wordt de mens gedreven door hartstochten en passies waarover de rede geen of nauwelijks enige controle kan uitoefenen. In dit opzicht is Mandeville wel bestempeld als voorloper van de psycho-analyse. Hij onderscheidde reeds zulke

verdedigings-mechanismen als rationalisatie en onderdrukking. In zijn *Treatise of the Hypochondriack and Hysterick Passions*, hield hij zich als één van de eersten bezig met problemen van neurose.

Voor de sociologie is zijn denken belangrijk geweest, omdat Mandeville de grondgedachte formuleerde dat handelingen die gericht zijn op zuiver individuele doelen, dikwijls een serie van andere gevolgen tot stand kunnen brengen die geheel niet in de bedoeling van de handelende personen hebben gelegen.

Kortom, economen, psychologen en sociologen hebben ideeën en passages in het werk van Mandeville aangetroffen, waarvan hun individuele wetenschappen profijt hebben kunnen trekken. Mijn interesse is vooral literair. Mandeville was een stylist met een scherp oog voor detail en een groot gevoel voor het komisch-tragische. In de traditie van de filosofie was wellicht alleen Schopenhauer even bekwaam in het humoristisch en gedetailleerd beschrijven van geobserveerde situaties.

Mandeville woonde in de East End van Londen. Zelf een bewoner van dit deel van de stad, zou ik de klemtoon willen leggen op dit feit want het verklaart naar mijn idee veel van Mandeville's pessimisme ten aanzien van de menselijke natuur.

De East End is het gebied van de 'echte' Londenaren. Het is een feit - en dat hebben sociologische studies uitgewezen - dat de bevolking hier een grotere coherentie heeft behouden dan waar elders in Londen. Oost-Londenaren zijn bijzonder honkvast en zelfs de ellende van de naoorlogse flat-epidemie heeft slechts weinig bewoners kunnen verjagen.

De East End heeft een opmerkelijke reputatie. In de romantische schildering van kleine misdaad in roman en film, speelt het Cockney type altijd een vooraanstaande rol. Figuren als de filmster Michael Caine en de schrijver Arnold Wesker hebben dit gebied van Londen waar zij hun jeugd hebben doorgebracht maar reeds langs hebben verlaten, geïdealiseerd en geromantiseerd (zoals bewoners van buitenhuizen en boerderijtjes etc. altijd de armoede van hun jeugd idealiseren). In werkelijkheid is de East End een buurt waar men onverschillige en vaakwrede misdadigers vindt, een buurt van hoeren en alcoholisten, van bokkers en National Front stemmers. Een generalisatie natuurlijk - maar een noodzakelijk tegenwicht voor de dwaze romantische termen waarin de East end dikwijls is

beschreven.

In de achttiende eeuw was de situatie niet anders. Ook toen overheerste er een atmosfeer van misdadigheid. Mandeville aanschouwde dit alles met de ogen van een harde realist die de problemen niet, zoals zovele van zijn tijdgenoten, wenst te begraven onder de retoriek van moralistische preken. Besmettelijke ziekte waar anderen zich vol afgrijzen vanaf keerden, daar greep Mandeville - letterlijk en figuurlijk - het mes van de chirurg om de kwaal te behandelen.

In 1724 publiceerde hij een werk onder de opmerkelijke titel *A Modest Defence of Publick Stews: or, an Essay upon Whoring*. De auteur keert zich in dit werk tegen de pogingen die ondernomen werden om prostitutie te onderdrukken. Prostitutie was zo'n algemeen kwaad geworden dat men vreesde dat dit een schadelijk gevolg zou hebben voor de volksgezondheid. Mandeville stemt daarmee in. Het grootste gevaar, schrijft hij, is de besmettelijke ziekte die men de *French Disease* of ook de *French Pox* noemt. Deze ziekte had zich binnen twee eeuwen met enorme snelheid over Europa verspreid (het wordt algemeen aangenomen dat Columbus niet slechts goud en zilver uit de Nieuwe Wereld terugbracht maar ook de syfilis).

De auteur wijst erop dat deze ziekte meestal door buitenechtelijk geslachtsverkeer wordt verkregen, en daardoor heeft men de neiging de ziekte geheim te houden zonder naar een arts te gaan. Door de besmettelijkheid vormt de ziekte een ernstig gevaar voor de volksgezondheid. De de-vitalisatie welke Mandeville in de samenleving constateert, schrijft hij toe aan het enorme aantal jongeren dat aan de ziekte lijdt.

Het meeste effectieve middel om dit alles te bestrijden ligt volgens Mandeville stellig niet in de onderdrukking van de prostitutie. Men kan de macht van de hartstochten niet met de wet bestrijden. Men moet prostitutie erkennen als een noodzakelijke ondeugd. Hij herhaalt de grondgedachte van al zijn denken: *it is the wisdom in all government to bear with lesser inconveniencies to prevent greater*".

In een zeer gedetailleerd voorstel propageert de auteur het idee van *Publick Stews*, goed-georganiseerde bordelen. Beperkt men de prostitutie tot een wijk in de City van Londen, waar men een aantal bordelen vestigt onder streng toezicht van matrones, doktoren en politie, zodat hygiëne en veiligheid gewaarborgd zijn,

dan zou men volgens Mandeville een ernstig sociaal probleem uit de wereld helpen. Deze bordelen zouden bovendien een zekere hoeveelheid belastingvrije drank kunnen schenken en de prijzen van de prostituees zouden, al naar gelang klasse en kwaliteit, worden vastgelegd. Aldus zouden de heren zich kunnen vermaken en het gevaar voor de volksgezondheid zijn opgelost.

In de *Fable of the Bees* had Mandeville in zijn commentaar al in minder detail een vergelijkbaar voorstel gedaan, gebaseerd op de situatie in Amsterdam. Duizenden op sex beluste zeelieden zouden daar een gevaar voor de kuisheid van echtgenotes en dochters betekenen indien prostitutie niet was toegestaan. De wijze bestuurders van die stad hebben altijd een beperkt aantal bordelen opengehouden "in which women are hired as publicly as horses at a lively stable". Wellicht geeft dit alles de indruk dat Mandeville een lage waardering had voor de vrouw. Inderdaad. Maar niet lager dan die voor de man, in tegendeel schijnt het soms. In andere passages komt de auteur naar voren als een uiterst vooruitstrevend denker ten aanzien van de rol van de vrouw in de samenleving.

In 1709 publiceerde Bernard de Mandeville een werk getiteld *The Virgin unmask'd or Female Dialogues betwixt an Elderly Maiden lady an het Niece on several diverting Discourses on Love, Marriages, Memoirs and Morals, etc. of the Times*. De zesde dialoog tussen Lucinda en Antonia is met name interessant. In het volgende fragment komt Lucinda naar voren als een fel feministe. In mijn vertaling luidt dit fragment als volgt:

An.: Wat heeft de mensheid jou aangedaan? Heeft men jou de oorlog verklaard? Vanwaar zoveel haatgevoelens?

Lu.: Men heeft ons geslacht tot slaafsheid gedwongen. In het paradijs waren man en vrouw gelijkwaardige partners. Kijk wat er nu van ons is geworden: is niet iedere gehuwde vrouw de slavin van haar echtgenoot - ik bedoel, indien zij een goede echtgenote is die haar huwelijksbelofte nakomt.

An.: Als je in een ander land zou leven, dan had je wellicht reden tot klagen, maar in Engeland wordt iedere vrouw met respect en aanhankelijkheid bejegend.

Lu.: Ik haat juist dat respect en die aanhankelijkheid, omdat het slechts uiterlijke show is. In Holland werkt de vrouw op kantoor, of is tenminste volledig op de hoogte van de bezigheden van haar echtgenoot. Maar hier zegt een slappeling, nee, mijn liefje, dat

kost al te veel moeite. Die Melkmuilen ('Butter-Boxes') hebben geen idee hoe zij een vrouw behoren te behandelen...(enz.)

Ook de felheid van de misdaad ontging Mandeville's speurend oog niet. In 1725 schreef hij een pamflet onder de titel *Enquiry into the Causes of the Frequent Executions at Tyburn*, mede gebaseerd op de publieke executie van *Jonathan Wild*. Deze laatste was een beruchte misdadiger die Europese faam kreeg door Daniel Defoe's *Life and Actions of Jonathan Wild*, de misdadiger vormde de inspiratie voor Gay's *The Beggar's Opera* (men zegt dat Gay en Wild elkaar persoonlijk hebben gekend), maar met name door Henry Fielding's *The Life of Jonathan Wild the Great*, waarvan een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *Levensbeschrijving van wylen Jonathan Wild, den Grooten* (Amsterdam: Pieter Meyer, 1757).

Mandeville maakte zich zorgen over een dergelijke persoonsverheerlijking van een misdadiger. In zijn pamflet viel hij krachtig het verschijnsel van de 'Tyburn Fair' aan. Eén keer per maand werden de veroordeelden van de gevangenis in Newgate op een open kar vervoerd naar de beruchte 'Tyburn Tree' waar zij werden opgehangen (het tegenwoordige Marble Arch).

De openbare terechtstelling leek in all opzichten op een nationale feestdag. De tocht zelf was een triomftocht en de executie een soort publiek vermaak voor de ongelooflijke massa van aanwezigen. Boswell zelf bekende dat hij geen enkele executie zonder zijn aanwezigheid voorbij liet gaan. Beschrijvingen van deze tonelen vindt men in het werk van Daniel Defoe, Fielding, Samuel Richardson. Een levendig beeld is geschetst in Swift's gedicht 'Clever Tom Finch going to be hanged', waarvan de slotregel luidt: Tom Finch - "Who hung like a hero, and never would flinch".

De meest levendige beschrijving vindt men echter in hoofdstuk drie van Mandeville's pamflet, waarin hij in detail de reis van Newgate naar Tyburn beschrijft. Alles stroomde daar samen: nieuwsgierigen, op sensatie belusten, moralisten en zakkenrollers, hoeren en handelaren, aristocraten en straatverkopers. De massa was enorm. De veroordeelden op de kar werden toegejuicht als helden en zij zelf schreeuwden tot de massa, vloekten en verkochten obscene praatjes tot hun geestelijk begeleider. Te midden van geschreeuw en gevloek werden psalmen gezongen. De wijn en sherry stroomde in overvloed. De kar stopte

verscheidene malen om de veroordeelden van meer drank te voorzien. Van spijt en schaamte geen spoor, de angst was weggedronken: zo werden de veroordeelden gehangen. Na de executie vochten familieleden, vrienden en doktoren om het lichaam van de veroordeelde. De laatsten wilde het lichaam om anatomische studies te verrichten.

Geen wonder dat sommigen zich begonnen af te vragen wat men met dit soort executies bereikte. De misdadiger stierf als een dronken held en de massa was nauwelijks afgeschrikt. Mandeville's houding tegenover het idee van straf is typisch achttiende eeuws. De wet moet zo hard mogelijk worden toegepast, de wet is daar om af te schrikken. Aan de juistheid van de doodstraf twijfelt hij geen moment, maar hij propageert snelle berechting en een sobere executie waarbij slechts enkele aanwezigen. Mandeville verzette zich tevens tegen valse normen van medeleven waardoor sommige criminelen vrijuit gaan, tegen het willekeurig bijeenbrengen van jeugdige criminelen met geharde misdadigers, tegen het feit dat mannen en vrouwen in één cel werden gezet, etc.

Ondanks zijn conservatief standpunt, blijft Mandeville's pamflet een prachtig geschreven document, niet zozeer voor de iedereen die hij propageert, maar juist door de beschrijvingen waarin men het talent van een rasecht schrijver herkent en die de waarde van het eigenlijke document ver overtreffen.

Mandeville is een reactionair denker genoemd. Ik vind het altijd moeilijk om dit soort termen toe te passen, met name op een denker als Mandeville. Zijn ideeën zijn dikwijls ultra-conservatief, maar op andere momenten bezitten zij een verbazingwekkende actualiteit en frisheid. Maar bovenal zijn realisme, zijn observatievermogen, zijn gevoel voor detail geven hem een unieke plaats in de geschiedenis van de filosofie. Het denken van Shaftesbury, meer abstract en hemels georiënteerd, heeft veel meer wetenschappelijke belangstelling gekregen dan het meer praktische en realistische schrijven van Mandeville. Het verschil tussen beide denkers laat zich vergelijken met het verschil in atmosfeer van de verheven ernst in de leeszaal van de British Library en het uitspattende, vulgaire leven in een ruwe pub in de East End. In beide plaatsen echter behoort een observator van de menselijke natuur zijn werkterrein te vinden.

In januari 1983 zal het tweehonderd en vijftig jaar geleden zijn

dat Mandeville overleed. De Fransen, intellectuele kolonialisten als zij dikwijls zijn, hebben de filosoof opgeëist als staande in een typisch Franse traditie van denken. Men vergeet dan echter dat Mandeville tot zijn volwassenheid in een opwindende fase van Nederlandse geschiedenis in ons land gewoond en gestudeerd heeft. Zou men een parallel met de schilderkunst mogen trekken, dan herinneren taferelen in zijn geschriften aan het werk van Breughel of Brouwer. Er bestaat nog geen enkele biografie of alomvattende studie van het werk van Mandeville, de Brederode van de filosofie, en ik ben er zeker van dat er nog veel bibliografisch werk verricht moet worden. Het zou aardig zijn als in 1983 een Nederlandse studie aan deze opmerkelijke Nederlandse Londenaar gewijd zou kunnen worden. Maar wie, in een tijd van academisch specialisme, durft nog een dergelijke grote taak aan te vatten?

Bron: *Bzzletin* nr. 83 (1981), blz. 67 t/m 69.